

„ad discendam nelodiam . . .” vagyis a kor akkor új és modern egyházzenejének, a többszólamú muzsikának elsajátítása végett. *Szalkai László* érseknek, a Mohácsnál elesett hajdani sárospataki diáknak kézírásos tankönyve arról tanúskodik: az 1480-as években már Sárospatakon is ismerték azokat a csillagászati tételeket, amelyeket húsz esztendővel korábban a modern naptár reformátora, a nagy Regiomontanus dolgozott ki. És hol dolgozott Regiomontanus? – kérdeznéd. Hát itt, Magyarországon: Budán, Mátyás király udvarában és Esztergomban, *Vitéz János*nak humanista aulájában.

Lenn, a váralján *Balassa Bálint* szobra állja utunkat. A költő itt dalolt utoljára. És itt esett el, 1594 májusában, Esztergom ostromában.

A Keresztény Múzeum képtára – újkori gyűjtések eredményeként – olyan teljességben tárja elénk Magyarországot elpusztult középkori művészetét, hogy szinte feledteti középkori művészetünk megsemmisülését. A középkori itáliai mestereinek alkotásain kívül itt őrzik a gótika két legnagyobb magyarországi mesterének – *Kolozsvári Tamás* (1427) és *M. S. mester* (1507) – táblaképeit.

A várost, gyűjteményeit csodálva, lassan a hegyeknek irányítjuk lépteinket. A költők megénekelte Vaskapuhegy felé menet, az egyik mélyút felett kicsinke háznál tartunk pihenőt. *Babits Mihály*nak előhegyi nyaralója ez. Itt írta nagy látomását, a Jónás könyvét.

A nap lenyugvóféiben a Garamtorok felé száll. Arra, ahol 1800 éve Marcus Auréliustól az új humanizmusig, az Elmélkedésektől a Jónás könyvéig mintha hatalmas ív feszülne ki. Mintha csak pillérek lennének az emberi szellemnek ezek a nagy felkiáltójelei . . .

Az emberek története egyetlen nagy himnusz és strófái a századok.

Zolnay László

A tolnai protestáns iskola a XVI. század második felében

Az 1463. és 1518. évi magyar országgyűlések színhelye, Tolna mezőváros, a szultán 1543-as várfoglalásai után hódoltsági területté, ún. hász-várossá változott. A település népessége 1557–1570 között mintegy 24%-kal növekedett, s a családfők száma az 1570-es években 1175–1200-ra tehető, amely 5–6000-es lakosságot feltételez. Adataink vannak arról, hogy 1565-ben a város falain belül kb. 200 házban éltek törökök.¹ A mezőváros lakossága elsősorban bor- és gabonatermeléssel, valamint állattenyésztéssel foglalkozott, s áruikat jómódú kereskedők, tőzsérek értékesítették az országos vásárokon (ún. sokadalmakon). Kialakult tehát egy polgári réteg, amelynek körében az 1540-es évek közepétől gyorsan terjedtek és honosodtak meg a reformáció kálvini irányzatának főbb tételei. (Pl. az ún. olcsó egyház követelése: azaz tiltakozása a bérmlások, beiktatások, feloldozások, házasságok érvénytelenítése, bűnbocsánat stb. jogcímén kivetett különleges adók ellen, a predesztináció és a zsarnokölés elve, a szorgos polgár és a jó mesterember ideálja, demokratikus és republikánus egyházi szervezet stb.)

A XVI. század második felében mintegy 200 iskola működött a korabeli Magyarország területén, négyötödük protestáns volt. Az iskolák vezetője rektor címet viselt, néha scholasticus, scholarcha, ludi magister (iskolamester) néven is emlegetve. Egyenrangú társa szintén rektor címmel volt felruházva, vagy csak „mellérendeltek” conrector, lector, collega címmel (közös elnevezésük, „praeceptor” csak később alakult ki!).

Elemi iskolát a reformáció időszakában általában mindenhol tartottak fenn a protestánsok, ahol gyülekezetük volt, s így igen sok helyen maga a lelkész végezte a tanítói

¹ *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 11–12. old.

teendőket is. Érthető, hogy a gyülekezetek élén állók – a helyi előljárással karöltve arra törekedtek – különösen, ha már híre ment iskolájuknak, hogy olyan utóddal töltsék be a rektor helyét, aki képes lesz megőrizni a vezetése alá helyezett intézmény becsületét, jó hímevét.

A Tisza és Duna menti protestáns iskolák közül a legmagasabb fokra a nagyváradi, debreceni, sárospataki és tolnai iskolák emelkedtek, amelyekben – amennyire a felettebb hézagok adatokból kivehető – általában, de a helyi, sőt, a személyi viszonyokhoz mért módosításokkal, a *Melanchton*, *Trotzendorf* és *Stura János* egymásét kiegészítő hatása érvényesült az egész iskolarendszerben, azaz a trivium (grammatika, dialektika, retorika) és quadrivium (artes mathematicae) fenntartása mellett – a protestáns szellemnek megfelelően – különleges figyelmet szenteltek a bibliai nyelvek megismerésére.² A fenti négy iskolán kívül általában csak az alsóbb osztályoknak a tananyagát kitevő trivium tárgyai kaptak helyet az oktatásban.

A tolnai iskolát *Eszéki Szigeti Imre* alapította 1549 tavaszán, közvetlenül a latin iskola mellett, miután a wittenbergi egyetemről hazatért *Tövisi* (Muceius) *Mátyás* a reformációt már meggyökerezett a városban.³ Őt 1551-ben *Beremendi János*, majd pedig 1552 végén *Szegedi Kis István* követte, akinek 1554 elejétől való utóda név szerint nem ismeretes. 1556-tól – hozzávetőleg 1558-ig – *Thury Farkas Pál* vezette az iskolát, aki 1551–52-ben *Szegedi Kis István* tanítványa volt Mezőtúron, majd ezt követően Wittenbergben tanult.⁴ Ez idő tájt a tolnai iskola két tanteremmel rendelkezett, s így két tanerőre is volt szüksége. A rektor, *Thury Farkas Pál* *Idea Christianorum Hungarorum in et sub turcismo* c. munkájában az akkori viszonyokról így számolt be: „Iskolánk oly virágzó állapotban van, amennyire csak szorgalmam és iparkodásom által emelhetém. A tanulók oly számon vannak, hogy alig férnek el két teremben, s bár ezek nagyobb része gyermek, mindazonáltal a nagyobbak is 50-en vannak, kikben oly nagy kedvet gerjeszték a tanulásra, hogy maholnap kimeríték minden tudományomat és sok van köztük, kiknek nem sokára más tanítóra lesz szükségük.”⁵

1553–58 között a protestáns gyülekezet lelkésze Tolnában *Sztárai* (Starinus) *Mihály* volt, aki a Somogy megyei Sztáran született (a Dráva mellett), majd – *Skaricza Máté* szerint – Páduában tanult.⁶ Hazatérve Sárospatakon ferences rendi szerzetesként *Pálóczy Antal* zempléni főispán udvari papja lett, akivel együtt részt vett a mohácsi csatában. (Pálóczy eleste után a pataki vár *Perényi Péter* kezére jutott!) Sztárai 1544-ben a Baranya megyei Laskón telepedett le, ahol mintegy 10 esztendeig működött protestáns lelkész-ként. Ez idő alatt 120 protestáns egyházi szervezet kiépítése fűződik nevéhez a hódoltsági területeken. 1553-ban érkezett Tolnára, ahol ekkor a két felekezet már felváltva használta a főtemplomot. Visszaemlékezések szerint előbb a plébános, *Józsa* domonkos rendi szerzetes misézett és prédikált, s ilyenkor Sztárai beküldött egy-egy tanulót, hogy jegyezze le a beszéd lényegét. Józsa után ő következett, s mindjárt cáfolta is annak tanítását. De

² *Dán Róbert*: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1974. 114–116. old.

³ *Kathona Géza* i. m. 19. old., *Zoványi Jenő* szerint Tövisi lehetett az első rektor, lásd: *Zoványi Jenő*: A magyarországi protestantizmus története 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. 354. old.

⁴ *Zoványi Jenő* i. m. 355. old.

⁵ *Kathona Géza* i. m. 20. old.

⁶ *Sztárai Mihály* tevékenységéhez: *Miklós Ödön*: Sztárai Mihály. Protestáns Szemle, 1942. *Kardos Tibor*: A magyar vigjáték kezdetei. Bp. 1953. *Klaniczay Tibor*: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. *Szilády Áron*: Régi magyar költők tára. Bp. 1886. *Csányi László*: Tolna a XVI. században. Kézirat. Megyei Könyvtár. Szekszárd. *Csányi László*: Régi irodalmunk emlékei a megyében. Tolnai Könyvtáros 1970/2. *Barta János–Klaniczay Tibor*: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, Bp. 1966. *Klaniczay Tibor–Szauder József–Szabolcsi Miklós*: Magyar irodalomtörténet. III. kiad. Bp. 1965. *Horváth János*: A reformáció jegyében. Bp. 1953. II. kiad. Bp. 1957.

éppen talán indulatos, vitatkozó természete miatt a tolnaiak nem nagyon kedvelhették. *Bornemissa Péter* írta róla: „... noha értelmes és tudós ember, ötet is megbírja niha az harag, niha az bor is... Az urak, nemesek és polgárok elüldözik az efféle lelkipásztort, kik őket az bünről untalan megszólítják, és azok helyett hízelkedőket hoznak, mely dolog Sztárai Mihályon is, én rajtam is sokaknak keserves sírására és nagy kárára lön.”⁷ Sztárai 1558-ban Laskóra, majd onnan Kálmáncsehibe, Sárospatakra és Pápára költözött. Maga komponálta zsoltáros énekei, öt elbeszélő éneke, *Cranmerus Tamás* angol érsek kivégzéséről írott (1560) munkája, s két hitvitázó drámája (A papok házasságáról, 1550, Az igaz papság tüköre, 1559) a XVI. század maradandó irodalmi emlékei közé tartoznak.

Thury Farkas Pál távozását követően *Dombói* (Dombóinus) *Vragovics Péter* lett az iskola vezetője, aki állítólag nem kevesebb mint 12, sőt némelyek szerint 22 évig, a valóságban azonban sokkal kevesebb ideig lehetett az intézmény rektora. Róla a következőt jegyezték fel: „Igen tudós ember volt, szent és kegyes, de egyszersmind indulatos, s kivált a szorosabb iskolai fegyelmzésben nagyon szigorú.”⁸

Utódai közül a következőkről tudunk: *Kecskeméti Agricola János* 1564-től, *Monostori Miklós* 1573-ig, *Baranyai Fábián* 1573-tól, *Hercegszölösi Gáspár* (a későbbi püspök) 1575-ig, *Tolnai Fabricius Bálint* 1575 novemberétől álltak az intézmény élén.

1575-ben került lelkésznek a mezővárosba *Tolnai Decsi Gáspár*, aki 1565-ben Kolozsvártól *Szikszai Fabricius*nak volt a tanítványa, de jól ismerte *Heltai Gáspárt* is. A tolnai tartózkodása alatt írott és 1582–84-ben megjelent *Az utolsó időben egynéhány regnáló bünökről* című kötete négy prédikációt tartalmaz: így a bünről általában, a részegségről, a parázناسágról és a táncról.⁹ *Decsi Gáspár* ebben a munkájában többször is visszatérően hibáztatja kortársai hanyagságát a nevelésben, hiszen „az atyáknak nagyobb gondjuk vagy on ebeknek, lovaknak tanításában, hogy semmint magzatjokéban”. A részegség a legelterjedtebb bünök egyike – írja a továbbiakban – s nem mentesek ez alól fejedelmek, sőt egyházi emberek sem. E részeket „a bort társaikra nagy kannákkal köszöntik, kikből csordulatlan, csöppenetlen kelljen hippenteniek, közben körösztül áll az szemek és golyóbis a nyelvek alatt. Csudálják, mint fénylik és tündöklük a bor, s így kiáltanak fel: Vinum de Baronya, sicut Isten aranya!... Részegség veszté Babilont, Tróját!”¹⁰

A táncról való szigorú felfogását ma már megmosolyogjuk: „A tánc miképpen, hogy keresztény és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabaddá nem hagyjuk, hanem inkább azt akarjuk, hogy minden tanító közönségesképpen tiltsa. A tanítónak pedig, ha valamellik vagy ő maga, vagy háza népe táncoland, tisztétől megfosztatik. Aki pedig józanában táncol, bolondnak mondatik.”¹¹

Tolnai Decsi Gáspár munkássága jól tükrözi ezt a „lelkiismereti válságot”, amely a Buda török elfoglalását (1541) követő évtizedekben az országban úrrá lett. A hódoltság területén élő prédikátorok ugyanis, mint az „Isten sistersgő nyila” vették célba az eluralkodott, züllött állapotokat, az ország vesztét okozó nagyúri széthúzást, a megnyilvánuló önzést, nemesi szűkkeblűséget, fősვნységet, harácsolást, gyávaságot, s a jobbágy embertelen kizsákmányolását. Ez utóbbiról írta rendkívül szemléletesen *Szkhárosi Horváth Ádám*: „Büdös boroddal a népet bosszantod, (ti. a nemesség) elvesző marháddal őket sanyargatod, férges szalonnádat mind reájok osztod.”¹² A protestáns prédikátorok a

⁷ *Horváth János*: A reformáció jegyében. II. kiad. Bp. 1957. 64. old.

⁸ *Kathona Géza* i. m. 20. old.

⁹ *Horváth János* i. m. 331. old.

¹⁰ *Horváth János* i. m. 332. old.

¹¹ *U. o.*

¹² *Nemeskürthy István*: A magyar népnek, ki ezt olvassa. Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története. 1533–1772. Bp. 1975. 56–57. old.

nemzet „élő lelkiismeretének”, a politikai visszasságok bírálójának tekintették magukat, akik elsősorban abban látták az ország romlásának okát, hogy eltűntek a régi jó erkölcsök, s helyébe az istentelenség, a bűn lépett. A pogány török dűlása, mindennapos fosztogatása megérdemelt büntetés – vélték a prédikátorok –, amelyben isten bosszúját látták a kereszténység bűnei miatt. (Így lett az egyik legelterjedtebb irodalmi műfaj a fohász.) Pl. Szkhárosi Horváth Ádám: Az istennek irtalmasságáról, 1546. Decsi Gáspár működéséről még ismeretes, hogy 1588-ban a pécsi disputára nem engedte el híveit, okulva a nagyhar-sányi és budai hitviták kimeneteléből. (Ti. az 1574. évi unitárius-helvét hitvita során a „győztes helvétek”, *Veresmarti Illés* hercegszölösi pap, a disputát vezető török béggel felakasztatták az általuk vesztesnek ítélt *Alvinczi Györgyöt*, Nagyharsány unitárius pap-ját. Később a budai beglerbég Veresmartiékat is halálra ítélte, s csak nagy váltságdíj ellenében kegyelmezett meg nekik, miután az unitáriusok levélben közölték vele, hogy nem kívánják ellenfeleik halálát, hanem istenre bízzák az ítéletet.)¹³

Tolnai Fabricius Bálintot a rektori tisztségben *Enyedi Jakab* követte 1578-tól. *Tolnai Szárászi Ferenc* 1586-tól, *Tolnai Katonai Miklós* 1588-tól, *Debreceni Borégető Miklós* 1589-től, *Tolnai Szabó János* 1590-től, *Siklósi Péter* 1595-től, *Tolnai Borbély István* 1598-tól, *Petri Szűcs György* pedig 1599-től álltak az iskola élén.¹⁴

A tolnai iskola 1549–1592 között élte virágkorát, amikor is az itt szolgált 19 rektor, cenrector és lector közül 16-an Wittenbergben tanultak, s hozták magukkal ottani tapasztalataikat az iskolaszervezés és oktatásügy területéről. Németországi tartózkodásuk során nemcsak a „hét szabad művészet” (septem artes liberales: trivium = grammatika, retorika, dialektika, quadrivium = arisztoteleszi logika és politika, euklideszi geometria, ptolemaioszi asztronómia, fizika, etika, görög stb.) alapjait sajátították el, hanem magukba szívták a reformáció új szellemi tartalmát is, amelyet igyekeztek a hazai viszonyokra átültetni. Sokan közülük a bölcsészeti kar (facultas artium) mellett a teológiai fakultást is elvégezték, amelynek keretén belül filozófiát, teológiát, latin–görög és héber nyelvet, egyháztörténetet, metafizikát, az ó- és újszövetségi könyveket, valamint a dogmák kifejtését tanulmányozták. Hazatérve előbb a trivium tárgyait oktatták tanítványaiknak, majd a quadrivium alapelemeit. Az előadott diszciplínák anyagát és terjedelmét semmiféle előírás nem szabályozta, sőt a diákok sem voltak évfolyamokhoz kötve, addig maradtak egy mester keze alatt, míg teljesen ki nem merítették annak minden tudományát. A tanulókat általában két csoportra osztották: kisebb diákok, illetve togatus növendékek megkülönböztetéssel.

A protestáns tanintézetekben – így a tolnaiban is – a tananyag oktatásának elemzésekor szükségesnek tartjuk kiemelni az anyanyelven történő tanítás fontosságát – mely a reformáció egyik alapkövetelménye volt – hiszen a latin helyett, immár mindenki számára közérthető módon tárgyalta a diszciplínákat.

A magyarországi protestáns diákok a XVI. század második felében – hazai egyetem hiányában – elsősorban Wittenberget keresték fel, ahol külön coetust vagy bursát alakítottak, s vezetőjüket senior néven maguk közül választották meg.¹⁴

Ez a coetus lett a melegágya a helvét irányzat terjesztésének, s a hazájukba visszatértek közül azok, akiknek tudunk valamit további sorsáról, nagyjából ehhez az áramlathoz csatlakoztak itthon is. A többi külföldi egyetem sorából a heidelbergi örvendett még nagyobb népszerűségnek, amelyet 1568 után főleg helvét hitvallásúak keresték fel nagyobb számban. Számos protestáns diák tanult a jénai, bazeli, lipcsei, strassburgi, tübingeni, herborni (pl. *Szenczi Molnár Albert*) és Geneve-i egyetemeken is. A diákok külföldi

¹³ Horváth János i. m. 330. old.

¹⁴ Zoványi Jenő i. m. 335. old.

tanulmányi ideje rendkívül különböző volt: a többségük megelégedett 1–2 évi külhoni tartózkodással, némelyek azonban – főleg, ha több egyetemre is ellátogattak, huzamosabb ideig maradtak távol, sőt egyesek haza sem tértek.¹⁵

A XVI. század végétől a hódoltsági Tolna mezőváros gazdasági helyzetének romlásával az iskolaügy fokozatos hanyatlása következett be, amely elsősorban abban nyilvánult meg, hogy kevésbé neves rektorok fejtették ki itt oktató-nevelő munkájukat. Ennek ellenére a tolnai protestáns iskola egyedülálló szerepet játszott, s fontos művelődéstörténeti küldetést töltött be a XVI. század második felében a dunántúli és a Duna–Tisza közi hódoltság magyar szellemi fejlődésében. A legtöbbet nyújtotta e téren, amit a mostoha viszonyok között egy feltörekvő mezőváros tehetett, és helyt is állt mindaddig, amíg az események alakulása, illetve a település politikai-gazdasági helyzete ezt lehetővé tette. A tolnai iskola „üstökösként”, váratlanul tűnt fel a XVI. század közepén, és rövid ragyogás után eltűnt a hódoltság nagy sűrűségében.¹⁶ A mintegy fél évszázad alatt a tolnai rektorok művelt lelkészek és tanítók egész nemzedékét nevelték fel, akik később a hódoltsági magyarok között végezték szolgálataikat a reformáció szellemében.

V. Molnár László

Thököly kurucainak hűségesküje

Ismeretes történelmi tény, hogy a bujdosó kurucok *Thököly Imrét* Szoboszlón fővezéröknek választották meg 1680. január 7-én. Azt azonban csak kevesen tudják, hogy egy ilyen vezérválasztáson az alvezér és a vitézlőtársak hűségesküt szoktak tenni. A Thökölyt fővezéröknek megválasztó hadigyűlés másnapján letett eskü szövegét írásba foglalták, az fennmaradt, és a bécsi Österreichisches Staatsarchiv őrzi, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien: Staatskanzlei Ungarische Akten, Specialia, Fasc. 327. Conv. B. Fol. 1–3. jelzet alatt található. Az eskü eredeti latin szövegét és általam készített magyar fordítását a következőkben nyújtom:

Nos Infrascripti pro Deo et Patria militantes Hungari juramus per Deum Virum, qui est Pater, Filius Spiritus S. Sacro-Sancta Trinitas et Unus Verus Deus, ita nos adjuvat, et ita dat animae nostrae Salutem, Quod Illm Dnum Comitem Emericum Teökölyi Generalem Nostrum non Sumus deserturi, quidquid in rebus Dei gloriam et Patriae Libertatem concernentibus deliberaverit, quibuscum competit, concluderit tractaverit deciderit, ad extremum Vitae halitum firmiter nos inhaeturos illi compromittimus et clam, vel palam Illmo Generali Nostro insidias, quocunque sub pretextu struere, ne in minimo quidem intendemus a deliberationes ista Nostra, nullis modis et Viis, nullo pretextu et colore recedemus, Illmo Suam Magnificente, tam in prosperis quam in adversis temporum vicissitudinibus minime deseremus, qui autem Lactemus dissentionem favimus, imposterum, Secundum hesterman, firmam et indissolubilem unionem a Sua Illma Magn, tanquam Generali Supremo, usque ad ultimam decisionem Causae Nostrae fideliter dependetimus. Necessite vero ita eflagitante Illm Dnum Comitem Emericum Teökölyi Generalem Nst. Supremum pro posse nostra, ab omni damno, et periculo immunem reddere, contra omnes et Sanquinis profusione tueri Semper nos paratos appromittimus in hisq omnibus ad ultimam vitae horam firmiter menere contendemus et potestati Nostrae Subjectos, in illis conservare, totis Viribus advitemur. Si vero aliquem nostrum contra haec molientem reperiemus, tenemur de jure, omnes et Singuli adversus talem insurgere, dignate facto, merte eundem afficere. In cujus rei testimonium et robur obligamus Nos his subscriptione, et Sigillis nostris roboratis litteris. Ita nos Deus adiuvet.

¹⁵ Zoványi Jenő i. m. 360. old.

¹⁶ Kathona Géza i. m. 29. old.